

Kur'an'da Din İstismarını İfade Eden Bazı Kelimeler *Some Words Expressing Religious Abuse in the Qur'an*

Ali Ertan ULUKAN, Musa BİLGİZ

Ali Ertan ULUKAN Doktora Öğrencisi Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye.
PhD Student Ali Ertan ULUKAN, Atatürk University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Erzurum, Turkey.

ertan635@gmail.com ORCID 0000-0002-5635-6538

Prof. Dr. Musa BİLGİZ, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye.
Prof. Dr. Musa BİLGİZ, Atatürk University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Erzurum, Turkey.

bilgiz@atauni.edu.tr ORCID 0000-0003-2194-9592

Atıf/©: Ulukan, Ali Ertan; Bilgiz, Musa (2023). Kur'an'da Din İstismarını İfade Eden Bazı Kelimeler, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 10-19, ss. 79-106

Citation/©: Ulukan, Ali Ertan; Bilgiz, Musa (2023). Some Words Expressing Religious Abuse in the Qur'an, Kafkas University Faculty of Divinity Review. Issue 10-19, pp. 79-106

Makale Bilgisi / Article Information:

Doi : [10.17050/kafkasilahiyat.1168033](https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1168033)

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 30 August / Ağustos 2022

Accepted / Kabul Tarihi: 19 September / Eylül 2022

Published / Yayın Tarihi: 28 January / Ocak 2023

Volume / Cilt: 10; **Issue / Sayı:** 19; **Pages / Sayfa:** 79-106.

Suggested ISNAD Citation: Ali Ertan Ulukan, Musa Bilgiz, "Kur'an'da Din İstismarını İfade Eden Bazı Kelimeler", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/19 (Ocak-January 2023), 79-106.

Notlar/Notes

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/İntihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/İntihal

Licensed by CC-BY-NC ile lisanslıdır

www.dergipark.org.tr

Some Words Expressing Religious Abuse in the Qur'an

Ali Ertan ULUKAN, Musa BİLGİZ

Abstract

The essence of religion is based on sincerity. The abuse of religion, in its simplest form, is to give up the sincerity towards God, and to use religion as a means to gain material or spiritual benefits despite God's consent. Since abuse is a sociological phenomenon, a society in which abuse completely disappears cannot be imagined. Abuse can be seen in many areas. One of the most common and worst forms of abuse is religious abuse. We can say that religious abuse has had a chance to survive throughout the history of humanity. There are many issues such as the causes, purposes, harms, and ways of preventing religious abuse. In this study, we will only consider the nature of abuse and some words that express abuse. There are many words and concepts in the Qur'an that prove and analyze the existence of religious abuse, explain the beliefs and thoughts of the abusers, and point to the methods and expressions they use. Although these expressions have common aspects expressing religious abuse, they often have different dimensions. In this study, the analysis of the words expressing abuse and the view of the Qur'an on religious abuse are examined.

Keywords: Exegesis, The Qur'an, Religion, Abuse, Religious Abuse, Religion Exploitation, Qualified Education .

Kur'an'da Din İstismarını İfade Eden Bazı Kelimeler

Ali Ertan ULUKAN, Musa BİLGİZ

Öz

Dinin özü, ihlas ve samimiyete dayanır. Din istismarı ise en yalın haliyle Allah'a karşı ihlas ve samimiyeti terk ederek Allah'ın rızası dışında maddi veya manevi çıkar sağlamak amacıyla dini araç kılmasıdır. İstismar bir yönüyle sosyolojik bir olgu olduğundan tamamen yok olduğu bir toplum düşünülemez. İstismar birçok alanda görülebilmektedir. İstismar çeşitleri arasında en yaygın ve en kötü olanlarından biri din istismarıdır. İnsanlık tarihi boyunca yaşam şansı bulan din istismarı, ilk insandan sonra ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Din istismarının nedenleri, amaçları, zararları, engelleme yolları gibi birçok konu mevcuttur. Biz bu çalışmamızda sadece istismarın mahiyeti ve istismar ifade eden bazı kelimeleri ele alacağız. Kur'an'da din istismarının varlığını kanıtlayan, analiz eden, istismarcıların inanç ve düşüncelerini açıklayan, kullandıkları yöntem ve söylemlere işaret eden birçok kelime ve kavram bulunmaktadır. Bu kelimelerin din istismarını ifade eden ortak yönleri bulunmakla beraber çoğunlukla farklı boyutları vardır. Bu çalışmada istismar ifade eden kelimelerin analizi ile Kur'an'ın din istismarına bakışı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Din, İstismar, Din İstismarı, Din Sömürüsü, Nitelikli Eğitim.

1. GİRİŞ

Din, asıl amaç itibarıyla dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmayı hedefleyen ilahi kurallar bütünüdür. Dinin bunu sağlayabilmesi için müntesiplerinin ona gönülden bağlı olarak emir ve yasaklarına uyması gerekir. Dindarlık, samimi ve içtenlikle dine bağlılığı ifade eder. Her zaman bu konuda başarılı olunmasa da azami gayret gösterilmesi gerektiği aşikârdır.

Din ve dini konular, müntesiplerinin samimi oldukları ve içtenlikle benimsediği durumlar yanında, çoğu kez de kötü niyetli kimseler tarafından istismar edilebilen bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Dini söylem ve davranışları istismar ederek insanlar üzerinde olumlu etki yapmaya çalışmak, suistimal yolunu açabilecek yöntemlerin başında gelmektedir.

İnsanlık tarihi kadar eski olan istismar konusu, çeşitli amaçlarla günümüzde de ortaya çıkabilmektedir. İstismar ve istismarcılığın ne olduğunu açıklamak ve kullanılan yöntemleri ortaya koymak, konunun daha iyi analiz edilmesine ve gerçekçi tedbirlerin alınmasına katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda Kur’an’da zikredilen birçok kelime, din istismarı ve istismarcısının söylem ve tutumuyla doğrudan ilişkilidir diyebiliriz.

İstismar kelimesi, *smr* fiilinden türemiş olup, bir şeyden elde edilen/ kaynaklanan her türlü fayda, yararlanma, birinin iyi niyetini kötüye kullanma, sömürme anlamlarına gelir.¹ İstismar ve sömürme aynı anlamı ifade etmektedir. İstismar anlamında Türkçede kullanılan sömürmek fiili, bir kimseden veya bir şeyden haksız ve sürekli çıkar sağlamak; bir ulus veya devletin, diğer bir ulusun veya devletin doğal kaynaklarından, ekonomik değerlerinden çıkar sağlamak anlamlarına gelir.² Sömürme daha çok maddi hususlarda düşmanca tavırlarla kendini gösterirken; istismar maddi veya manevi alanlarda olabilir. Ayrıca istismar, sömürden farklı olarak, kişi ya da kişilerin güvenini, iyi düşüncesini ve hareketlerini kötüye kullanmayı ifade eder.³ Dini literatürde ihlas kavramıyla ifade edilen samimiyet ise en ufak bir istismarı barındırmayarak kişinin iç dünyasında, dışa dönük davranışlarında ve görüntüsüyle aynı olmasını, başka bir ifade ile özüyle sözünün bir olmasını ifade eder.⁴

¹ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, es-Sihah tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabîyye, thk. Ahmed Abdulgafûr 'Itâr (Beirut: Dâru'l-İlm, 1407/1987), “smr”, 2/605-606; Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beirut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiyye, 1412/1992), “smr”, 176; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser (Beirut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979), “smr”, 1/221; İsmail Parlatur (ed.), Türkçe Sözlük (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1998), “istismar”, 1110.

² Parlatur, Türkçe Sözlük, “sömürgecilik”, “sömürmek”, 2/2020.

³ Milli Eğitim Bakanlığı, Örnekleriyle Türkçe Sözlük 2 (Ankara, 1995), “sömürü”, 1429.

⁴ Ali Osman Ateş, “Din Tahrîfi ve İstismarı”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/1 (Haziran 2004), 1-2.

İstismarın her ne kadar tanımı yapıлып çerçevesi çizilmeye çalışılsa da bilimsel bir gerçeklik ve nesnel bir olgu olarak ele alınıp incelenmesi oldukça zordur. Çünkü istismar herkesin kabul ettiği ve gerçekleştikten sonra çeşitli karinelerle tespit edilebilen bir fenomen değildir. Dolayısıyla kiminin istismar dediği şeyi diğer bazı kimseler istismar olarak görmemektedir. Bundan dolayı istismarı nesnel olarak ele almak; sosyolojik açıdan incelemek oldukça güçtür. Bu güçlük bizzat istismarda bulunan öznellikten, niyete bağlı oluşundan, tüm insanları kapsayıcı objektif kriterler konulamamasından, istismarın yapı itibarıyla muğlak ve göreceli olmasından kaynaklanmaktadır.⁵

Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, samimi ve içten bir şekilde dini düşünce ve kaygılarla hareket eden; dini, hayatının odak noktasına yerleştiren, emir ve yasaklar konusunda itinalı davranan ve dini, hayatın hiçbir alanında menfaatleri uğruna feda etmeyen kimselerin, sırf dini söylem ve ritüellere önem verdiği için din istismarı yaptığını söylemek uygun değildir. Kur'an'ın ifadesi ile kulluktaki objektif kriter, takva-muttaki olma durumudur. Bu esasa göre gerçekleştirilen hiçbir davranış, istismar kapsamında değerlendirilemez. Din istismarı ise hayatının odak noktasında din olmamasına rağmen çeşitli amaçlara ulaşmak için dini bir araç olarak kullananlarda ya da dini, varmak istediği hedeflere ulaştıracak bir araç olarak kullananlarda görülmektedir. Özü itibarıyla, kişi hangi amaçla olursa olsun dini araçsallaştırdığı takdirde dini istismar etmiş olacaktır.⁶

İstismar etmek, bir ya da birden fazla kimsenin iyi niyetini kötüye kullanarak faydalanmak, zarar vermeyi amaç edinmek, karşısındakinin rızası olmayacağı şekilde ve iradesini dikkate almadan sömürmek gibi anlamları içerir. İstismar geçmiş toplumlarda görüldüğü gibi günümüz dünyasında da gelecekte de görülecektir. İstismar hangi toplum ve zamanda gerçekleşirse gerçekleşsin, toplumsal ahlak kurallarına ve yasalara aykırı kabul edilir. İstismar çoğunlukla siyasal, sosyal, ekonomik, fiziki ve cinsel gibi farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu itibarla istismar, Sosyal Bilimler alanında ele alınan bir olgu olmasının yanında kapsam, muhteva ve etkisinin genişliğinden dolayı sosyoloji, ekonomi, tıp ve psikoloji gibi ilimlerin de araştırma alanına girmektedir.⁷

İstismarın farklı isim ve çeşitli ayrımları olabileceği gibi genel bir taksim ile sınıflandırma yapıldığında, "İstismar Edilen Kişiye Göre" ve "İstismar Şekline Göre" iki ana başlık altında toplanabilir. İstismar edilen kişiye göre istismar çeşitleri arasında "Çocuk İstismarı, Akran İstismarı, Ergen İstismarı, Eş/Kadın İstismarı ve Yaşlı İstismarı" sayılabilir. İstismar türüne göre ise "Fiziksel İstismar, Cinsel İstismar, Duygusal İstismar, Ekonomik İstismar" sayılabilir. Ayrıca bunların dışında özürlü istismarı, kurumsal istismar, toplumsal

⁵ Ejder Okumuş, "Değer ve Din İstismarı", The Journal of Academic Social Science Studies 7/24 (2014), 16.

⁶ Ateş, "Din Tahrîfi ve İstismarı", 2-3.

⁷ Kemal Özcan, Yetişkin Bireylerin Algılanan Duygusal İstismar Düzeyleri (Samsun: OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 1-2.

istismar, politik istismar, ideolojik istismar, madde istismarı, işyerinde istismar gibi türlerinden de bahseden çalışmalar bulunmaktadır.⁸

Din istismarı da yaygın istismar çeşitlerinden biridir. Kutsal olan, değer atfedilen hemen her şeyde istismar söz konusu olabilir. Din alanında yapılan teolojik ve eylemsel istismarlar, din istismarı çerçevesinde ele alınıp incelenir. Din istismarının çok farklı boyutları söz konusudur. Din istismarının nedenleri, amaçları, zararları, engelleme yolları gibi birçok konu mevcuttur. Konunun tüm yönlerine değinmek bir makalenin hacmini aşacağından biz bu çalışmamızda sadece istismarın mahiyetine ve istismar ifade eden bazı kelimelere değineceğiz. Diğer konuları daha sonra yapacağımız doktora çalışmasında geniş bir şekilde ele alacağız.

1. DİN İSTİSMARI

İnsanın Allah ile ilişkisini, seçilmiş peygamberi ile bağını ve diğer insanlarla birlikte yaşama esaslarını belirleyen din, samimiyet üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı Hz. Peygamber “*Din nasihattir/samimiyettir.*” buyurmuş, kime karşı, diye sorulunca da “*Allah’a, Kitab’ına, Resulü’ne, Müslümanların idarecilerine ve tüm Müslümanlara karşı samimiyetle davranmaktır*” cevabını vermiştir.⁹

“*Dini Allah’a has kılarak ibadet edin.*”¹⁰ ayeti, içtenlik ve samimiyetin kulluğun özü olduğunu ve ibadetin Allah’ın rızasına nail olmak dışında hiçbir amaç gözetilmeden yapılması gerektiğini vurgular. Buna göre din, her şeyin Allah merkezli ve Allah’ın hoşnutluğuna bağlı olarak gerçekleştirilmesi şeklinde anlaşılabilir. Samimiyet ise, insanın her adımında, verdiği her kararında art niyet ve gösterişten uzak durmasını, dinini ve dini değerlerini dünya menfaatine değiştirmekten, Allah’ın rızası dışında rıza ve onaylar almak uğruna dinini feda etmekten kaçınmasını ifade eder.

Din ile samimiyet arasındaki bu ilişkiyi doğru kuramayan birçok kişi ve grup, dinden çeşitli kazançlar elde etmeyi amaçlamış, düşünce ve eylemde sapmalar yaşamış, çıkarlarına dini alet etmiş, bunlara bağlı olarak dini istismar etmiş hatta bununla da yetinmeyerek onu tahrif etmişlerdir.¹¹ Samimiyet konusunda “*dinin Allah’a has kılınması*”¹² mealindeki ayet, ayrı bir öneme sahiptir. Bu ayetle kastedilen, dini tamamen Allah’a has kılmak ve Allah’ın rızası dışında hiçbir hususa dini konularda yer vermemektir. Dinin esas anlamı olan “her şeyin Allah merkezli ve Allah’ın rızasına bağlı olarak gerçekleştirilmesi” hususuna riayet

⁸ Özcan, Yetişkin Bireylerin Algılanan Duygusal İstismar Düzeyleri, 2-3.

⁹ Mehmet Görmez, “Din İstismarı”, *Din İstismarı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları ; Halk kitapları, 1317. 298 (Çankaya, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 9.

¹⁰ *Kur’an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş - İbrahim Paçacı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-A’râf 7/29.

¹¹ Görmez, “Din İstismarı”, 13.

¹² el-Mü’min 40/14.

edilmesi ve bu çerçevenin dışına çıkılmaması gerekir. Ancak bu sınırların dışına çıkan şeyler farklı oranlarda din istismarının kapsamına girer.¹³

Sosyal hayatın her alanında görülen istismar, değerler ve din sahasında da ortaya çıkabilir.¹⁴ Değerler alanında kendini gösteren değer istismarı, değerleri kötüye kullanarak insanlardan maddi veya manevi menfaat temin etmeyi ifade etmektedir. Din alanında ortaya çıkan din istismarı ise dini suistimal etme, dini ve dindarları kötüye kullanma, din sömürüsü yapma, dini menfaati için araç olarak kullanma, dine, dini inanç ve duygulara haksız çıkar elde etmek amacıyla atıfta bulunma, dini değerleri kullanarak toplumdan maddi veya manevi çıkar sağlama, Allah'ın adını kullanarak insanlardan çıkarlar elde etme gibi manalara geldiği söylenebilir.¹⁵

Din istismarı, dinin veya dindar bireylerin görünüşte lehinde ve aleyhinde olmak üzere iki şekilde kendini gösterebilir. Asıl itibariyle istismarın her çeşidi, dinin ve dindarların aleyhinedir. Birinci haliyle dinin veya dindarların lehine gibi görünen/gösterilen istismarda din, çok etkili bir araç ve asıl amaçları gerçekleştirmek için kullanılan bir vasıta olarak görülür. İstismarın bu türünde dindar görünmenin sağlayacağı siyasi, sosyal, ekonomik faydaları temin söz konusudur. Nitekim tarih boyunca bu tür istismarlar olagelmıştır.¹⁶

İstismarın ikinci şekli ise dinin ve dindarların varlığını kısmen veya tamamen birer tehdit olarak görmek, karşıt düşünce veya ideolojiler benimseyerek dinin veya dindarların toplum üzerindeki etkisini azaltmak, asıl amaçları dini söylem ve kaygı olmamasına rağmen siyasi menfaat elde etmek için -tabiri caizse- din savunuculuğu yapmaktır. Bu durumun din istismarı çerçevesi kapsamında değerlendirilmesinin sebebi, din üzerinden çıkar sağlamaya yönelik tutumdan dolayıdır.¹⁷

1.1. Din İstismarının Çeşitleri

Din istismarcıları tarih boyunca çeşitli alanlarda kendilerini göstermişlerdir. Din istismarının çeşitleri çoğaltılabileceği gibi ortak paydalar bağlamında ana başlıklar altında da toplanabilir. Biz de bu çerçevede istismar çeşitlerini çok ayrıntıya girmeden ana başlıklar halinde sunmaya çalışacağız. Aşağıda değineceğimiz tüm başlıklar, istismarcı zihniyet ve düşüncenin tezahür alanlarıdır. Ortak noktaları ise ideolojik ve siyasi amaçlarla maddi ve manevi alanda çıkar elde etme amacına matuftur.

¹³ Adil Öztekin, "Söyleşi 'Çeşitli Boyutlarıyla Din İstismarı'", *İlahiyat Akademi*, (03 Eylül 2016), 165.

¹⁴ Okumuş, "Değer ve Din İstismarı", 16.

¹⁵ Ejder Okumuş, "Bir Din İstismarı Olarak Gösterişçilik", *İslâmiyât* 5/4 (2002), 197-198; Ejder Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık* (İstanbul: Özgü Yayınları, 2017), 90.

¹⁶ Hüseyin Certel, "Din İstismarı Üzerine", *İslâmi Araştırmalar* 22/1 (2011), 3; Mustafa Öztürk, "Geçmişten Günümüze Din İstismarı", *Din İstismarı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 26-27.

¹⁷ Certel, "Din İstismarı Üzerine", 7.

Siyasi ve ideolojik bağlamda yapılan çıkar amaçlı yapılan din istismarı, asıl itibariyle din istismarının mantığını, zihniyet zeminini ve çerçevesini ifade eder. Dört halife döneminden hemen sonra başlayan ve o günden bugüne başta yönetimi ele alma, devam ettirme, iktidarı ve kendi icraatlarını meşrulaştırma gibi amaçlara yönelik farklı şekillerde devam eden siyasi ve ideolojik alandaki din istismarı, ayetleri, Kur’anî ve İslamî kavramların yorumlama biçimini, rivayetlerin değerlendirme kriterlerini, fikhın alanına giren hukuki normları ve icthatları doğrudan etkilemiştir. Siyasi ve ideolojik istismarın en ileri şekli, devleti yönetenlerin, kendilerini Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi olarak görüp, kendilerine itaati Allah’a itaat, kendilerine isyanı Allah’a isyan olarak göstermeleridir. Kurumlar tarafından yapılan din istismarının sebebiyet verdiği zararların, bireyler tarafından yapılan ferdi istismardan çok daha büyük olacağı da aşikârdır. Din istismarının kurumlar tarafından yapılması denince akla öncelikle dini gruplar ve siyasi partiler gelmektedir.¹⁸

1. Allah ile Aldatmak: Allah adına yemin ederek veya Allah’ın adını ağızından düşürmeyerek istismarda bulunmaktır. En fazla istismar edilen konuların başında bu istismar türü gelmektedir: “*Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Hiçbir babanın çocuğuna hiçbir yarar sağlayamayacağı, hiçbir çocuğun da babasına hiçbir yarar sağlayamayacağı günden korkun! Şüphesiz Allah’ın va’di gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın. O aldatıcı şeytan da Allah hakkında sizi aldatmasın.*”¹⁹, “*Sakin çok aldatıcı (şeytan), Allah hakkında sizi aldatmasın.*”²⁰, “*Allah’ın emri gelinceye kadar kuruntular siz (münafıkları) aldattı. O çok aldatıcı (şeytan) Allah hakkında da sizi aldattı.*”²¹. Din istismarının zirve noktasını, Allah’ın adı anılarak yapılan istismar oluşturmaktadır: “Aldatıcı sizi Allah ile aldatmasın.” şeklinde anlaşılan ayet, ayrıca “mağrur sizi Allah’a güvendirmesin” yani “aldatıcı şeytan sizi Allah’ın bağışlamasına güvendirerek yoldan çıkarmasın”, “Allah hakkındaki müfsitçe düşüncelerinizin sahte cazibesine kapılmayın”, “aldatıcı sizi Allah hakkında aldatmasın” gibi farklı anlamlarda anlaşılabilir.²² Hangi yorum tercih edilirse edilsin yukarıda zikredilen ayetlerin her birinin din istismarını ifade ettiği söylenebilir.

2. Kur’an’ın İstismar Edilmesi: Tarih boyunca Kur’an’ın istismar edilmesi, metnin değiştirilmesi mümkün olmadığı için büyük ölçüde ayetlerin anlamlarının çarpıtılması, yani uzak ve yanlış yorumlar şeklinde kendini göstermiştir. Aşırı yorumları benimseyen bazı islami grupların, mezheplerin, tarikatların ve cemaatlerin bu minvalde Kur’an’ı istismar ettiği söylenebilir. Örneğin, Kur’an metniyle indiği dönemin bağlarını koparan, naslara aşırı

¹⁸ Certel, “Din İstismarı Üzerine”, 5.

¹⁹ Lokmân 31/33.

²⁰ Fâtır 35/5.

²¹ el-Hadîd 57/14.

²² Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü* (İstanbul: Ark Kitapları: Özgü Yayınları, 2005), 69; Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, 91-92.

yorum ve anlam yüklemeyi meşru sayan²³ ve bu suretle kendi öğretilerinin meşrulaştırılması için Kur’an’ın kullanıldığı “batınî te’vil” zikredilebilir. Batınî te’vil, İsmâiliyye fırkasıyla özdeşleştirildiği gibi Karmatiyye, Mübarekiyye, Hurremiyye, Babekiyye, Sebeiyye, Nusayriyye ve Dürziyye gibi fırkalar için de kullanılmıştır.²⁴ Örneğin batınî tefsirlerde imamları yüceltmek için yapılan te’viller oldukça önemli yer tutar. Nitekim Nûr suresinin 40. ayetinde²⁵ geçen “nûr”u Hz. Fatma’nın soyundan gelen Ehl-i Beyt imamları, Allah’ın bir kimseyi “nûr”dan mahrum etmesi de imamdan yoksun olması şeklinde tefsir etmişlerdir.²⁶ Ayrıca “İlimde derinleşenler”i²⁷ nebiler, vasiler ve imamlar olarak tefsir etmeleri, Kur’an’da çoğunlukla inkarcılar hakkında kullanılan zalim, müfsit, facir gibi sıfatları genelde ilk üç halife ve Hz. Aişe’yi kast ederek yorumlamaları, ayetlerde sıkça geçen salih amel sahipleri ve müttakileri Hz. Ali ve ashabı olarak tefsir etmeleri batınî tefsir örnekleridir.²⁸

Günümüzde ise bazı ayetlerin kimi gıdaların ve eşyaların pazarlanması noktasında ticarete kullanılması, büyücüler ve üfürükçüler tarafından referans göstermeleri, ayrıca siyasi politika konusu yapılması sıkça karşılaşılan istismarlardandır. Örneğin İmam Ahmed el-Bunî tarafından kaleme alınan Şemşü’l- Maarif adlı kitapta, Kur’an kullanılarak yapılabilecek büyü ve tılsımlar hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir.²⁹ Ayetlerin siyasi politik malzeme yapılarak istismar edilmesinin ilk örneği “*Hakem Olayı*”dır. Bu süreçten sonra ağırlıklı olarak siyasi oluşum olan Emevilerin, Haricilerin ve Şia’nın da çeşitli şekillerde dini istismar ettiği söylenebilir.

Kur’an’da zikredilen veya Kur’an’la ilişki kurulan ve yahut dini anlam yüklenen bazı kavramların istismarı da bu kapsamda mütalaa edilebilir. Ahlak, âlim, bid’at, cihat, dâru’l-islam, dâru’l-harb, Ehl-i Sünnet, tekfir, şehit, tağut, tesettür ve başörtüsü, zikir, takva, ümmet, gayb, kader, mehdilik, halifelik, felsefe, Ali ve evladı, cin, sihir, büyü, takiyye, cer, tasavvuf, keramet, yoksulluk, ruhsat, hafızlık, vahdet-i vücud, Kur’an, bazı kıyafetler, hülle, mezhep, maslahat, peygamber sevgisi, rüya, takunya, seccade, himmet, hizmet, tesbih vb. yüzlerce konunun istismar amaçlı ele alındığı görülmektedir.³⁰

²³ Mustafa Öztürk, “Muhammed Esed’in ‘Meal-Tefsir’inde Bâtınî Te’vil Olgusu”, *İslâmi Araştırmalar* 16/1 (2003), 6-7.

²⁴ Amannisa Alimoğlu, “Şia Tefsiri ve Aşırı Batınî Yorum: Cafer b. Mansur Kitabı’l-Keşf Örneği”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2014), 169-170.

²⁵ “*Kime Allah nur vermezse, onun için nur diye bir şey yoktur.*”

²⁶ Şelebi Abdülcelil, “Batınî Tefsirinin Doğuşu ve Nedenleri”, çev. Gıyasettin Arslan, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2004), 101.

²⁷ Âl-i İmrân 3/7.

²⁸ Abdülcelil, “Batınî Tefsirinin Doğuşu ve Nedenleri”, 100-101.

²⁹ Sabit Genç, “Osmanlıdan Günümüze Büyücülük ve Üfürükçülük Bağlamında Din Sömürüsü”, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences* 8/48 (2022), 47.

³⁰ Certel, “Din İstismarı Üzerine”, 6; Batar, “Genç Kuşağı Tehdit Eden Din İstismarı ve Alınması Gereken Eğitsel Tedbirler”, 447; Ayrıca bk. Alaeddin Palevi, *İstismar Edilen Kavramlar* (İstanbul: Mukattaa Yayınları, 2020).

3. Peygamber’in İstismar Edilmesi: Arap kavminin kutsallaştırılması, Hz. Peygamber’in soyundan gelmenin kutsallaştırılması, Arapçanın kutsallaştırılması, Hz. Peygamber’in yaşadığı coğrafyanın kutsallaştırılması gibi örnekler verilebilir.³¹ Bunlar dışında Hz. Muhammed’in peygamberliği, otoritesi, giyim-kuşamı da istismar edilen alanlar arasındadır. Burada özellikle kastedilenler, sarık ve cübbeyi kutsallaştırarak giyen, din kisvesine bürünerek karşısındaki samimi Müslümanları aldatmayı hedefleyen din istismarcılarıdır.

4. Hadislerin İstismar Edilmesi: İyi veya kötü her ne amaçla olursa olsun Hz. Peygamber’e söylemediği sözü isnat etmek suretiyle rivayet uydurmak, din istismarı kapsamında değerlendirilir.³² Rivayete dayalı hadis istismarı, genellikle iki farklı şekilde ortaya çıkabilmektedir. Bu durum, insanların siyasî, ekonomik, sosyal her türlü çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla hadis uydurması şeklinde olabildiği gibi bazı hadis rivayetlerinin anlamlarını çarpıtmak şeklinde de ortaya çıkabilmiştir.³³

5. Fikhî İstismar: Belli dönemlerde veya belli kişilerce yapılmış olan dini yorumların veya anlayışların kutsallaştırılması din istismarına kapı aralayabilir.³⁴ Özellikle mezhepçilik ve mezhep taassubu din istismarını daha da belirgenleştirir. Dini yorum ve anlayışların kutsallaştırılması siyasi ve ideolojik bağlamda yapıldığında din istismarı kapsamına girmektedir. Bunun yanında yanlış yöntemler kullanıldığı için yanlış sonuçlar ortaya çıkmışsa bile samimi niyetlerle yapılan yorum ve anlayışlar din istismarı kapsamına doğrudan girdiği söylenemez.

6. Bazı Saygın Şahsiyetlerin İstismarı: Şiilerin Hz. Ali başta olmak üzere diğer Ehl-i Beyt’i ve Cafer es-Sadık gibi şahsiyetleri istismar etmeleri; Sünni dünyada Gazzâlî, Mevlana, Abdulkadir Geylani gibi şahsiyetler etrafında oluşturulan gizemli algılar bunun en çarpıcı örnekleri arasındadır.³⁵

2. KUR’AN’DA DİN İSTİSMARINI İFADE EDEN KELİMELER

Buraya kadar anlattıklarımızda genel hatlarıyla din istismarının çerçevesi çizilmeye çalışıldı. Bundan sonra ise Kur’an’da istismar ifade eden kelimelerin tümü değil, önemli gördüklerimiz ele alınacak, incelenen kelime ve ifadeler ayetler çerçevesinde kısaca açıklanmaya çalışılacaktır.

2.1. Ğulûl/İstiğlâl

³¹ S. Mehmed Hatiboğlu, *İslâmiyât* III (Din İstismarı Özel Sayısı-Editör Yazısı) (2000), 9.

³² M. Hayri Kırbaoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* (Ankara, 1999), 136.

³³ Öztekin, “Söyleşi ‘Çeşitli Boyutlarıyla Din İstismarı’”, 168.

³⁴ Yusuf Batar, “Genç Kuşağı Tehdit Eden Din İstismarı ve Alınması Gereken Eğitsel Tedbirler”, *Peygamberimiz ve Gençlik* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 446.

³⁵ Batar, “Genç Kuşağı Tehdit Eden Din İstismarı ve Alınması Gereken Eğitsel Tedbirler”, 447.

Ğulul kelimesi, *ğll* kökünden türeyip hıyanet, ihanet, kin sahibi manalarına gelmektedir.³⁶ Hıyanet manasını ifade eden bir ayet şöyledir: "Bir peygambere, emanete hıyanet yaraşmaz. Kim emanete hıyanet ederse, kıyamet günü, hainlik ettiğı şeyin günahı boynuna asılı olarak gelir. Sonra herkese -asla haksızlığa uğratılmaksızın- kazandığı tastamam verilir."³⁷ Uhud savaşı esnasında Peygamber'in ganimeti dağıtmayacak düşüncesiyle mevzileri terk edenlerin olması sebebiyle ayetin giriş kısmını, "Peygamber'in ganimete hıyanet etmesini beklemeniz size yakışmaz" şeklinde anlayanlar da olmuştur.³⁸

İstiğlal ile din kelimesinin terkibinden oluşan "dine hıyanet ve din sömürüsü" anlamındaki istiğlalu'd-din ifadesi, din istismarı konusunda en önemli kavramlardan biri konumundadır. Din istismarcısının dine ihaneti inanç, ibadet, ahlak, sosyal ilişkiler ve dini değerler alanlarında gözlemlenir.

Sömürü, toplumda karşılığı olan çeşitli değerlerin araçsallaştırılarak istismar edilmesidir. Din, Kur'an, çeşitli ahlaki değer ve ilkeler, inançlar, İslamî terim ve karamlar kimi zaman doğrudan istismar edilirken, kimi zaman da bu değerler araçsallaştırılarak siyaset, ekonomi, sosyal ve kültürel hayat gibi alanlarda istismar edilmektedir. Her iki durum sonuç itibariyle din istismarıdır ve bu, istiğlal kavramıyla da ifade edilir. Asıl itibariyle istiğlal, istismar ve sömürü ile aynı manayı ifade eder. Dolayısıyla istiğlal kelimesinin anlam alanı oldukça geniştir. Yukarıda zikrettiğimiz tüm istismar durumlarını açıklamak çalışmamızın sınırını aşacağından, burada sadece din istismarının siyasi boyutuna bir örnek üzerinden kısaca değineceğiz:

Kamuoyunu yönlendirmede en etkili araçların başında şüphesiz din ve dini değerler gelmektedir. Genel olarak dünya siyasetinde dinin araç olarak seçilme nedenleri arasında, dinin sosyal statüsü, dini söylemlere dayalı iktidarların güç kazanmaları, ister devlet ister diğer kamu alanı olsun, dini ve değerleri her yönden kullanmanın kitleler üzerindeki etkisi, sayılabilir.³⁹ Ayrıca, din araçsallaştırılarak mevcut iktidara itaati haklı çıkarmak için önemli bir aparat olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde çoğunlukla muhalefetler de iktidara olan muhalif durumlarının kaynağını dini referanslara dayandırmışlardır. Dolayısıyla din, iktidar ve muhalefet nezdinde, kendi konumlarını korumak veya geliştirmek için kullanılan,

³⁶ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: 'Âlimu'l-Kütüb, 1408/1988), 1/483-484. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Abdülhamîd Henedâvî (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2003), "ğll", 3/288; Cevherî, "ğll", 5/1784; İsfahânî, "ğll", 610.

³⁷ Âl-i İmrân 3/161.

³⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 1/246; Ebu'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*, thk. Muhammed Ali Şâhîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/313.

³⁹ Ahmed Hamîs, "İstihdâmü'd-Dîn fi'l-Hayâti's-Siyâsiyye", *Mecelletü Külliyyetü's-Siyâsiyye ve'l-İktisâdi* 10 (Nisan 2021), 12-19.

halkı yönlendirmek için başvurulan bir istismar aracı olarak görülmektedir.⁴⁰ Bundan dolayı dinin en çok istismar edildiği alanın siyaset olduğu ifade edilebilir. Çünkü yönetici ve siyasilerin büyük çoğunluğunda, dindar bir toplumda dini söylem üretmenin veya dine atıfta bulunmanın getirisinin kârlı olacağı düşüncesi hâkim olmuştur. Tarihte bunun pek çok örneği olduğu bilinen bir gerçektir.⁴¹

Biz burada Türk-Moğol imparator ve komutanı olan Timur’un dini siyasete nasıl alet ederek istismar ettiğini kısaca ele almakla yetineceğiz: Timur, din adamlarıyla güçlü ilişkileri, tarikat şeyhleriyle sağladığı yakınlık, söylemlerinde adeletin ikamesine ve zulmün ortadan kaldırılmasına yönelik çağrılarını, hac yollarını emniyetli kılması, Mekke ve Medine şehirlerine önem vermesi gibi faaliyetlerini halkın dini konulardaki hassasiyetini göz önünde bulundurarak sürdürmüştür. Tüm bunları yapmasının asıl amacı, dindar ve samimi Müslüman olarak ülkesine ve diğer Müslümanlara hizmet etmek değil; Horasan, Şam, Halep, Bağdat, İran, Hindistan, Sivas, Ankara gibi şehir ve ülkelere yapacağı istila ve kuşatmalara kutsallık ve dini kimlik kazandırmak, din adamlarının desteğini alarak olası karşı çıkışların önüne geçmek, faaliyetlerine dini meşrulaştırma sağlamak, siyasi hedeflerine ulaşmak adına dini araç olarak kullanmaktır.⁴² Bu durum ise onun, dini siyasete alet ettiğini, başka bir ifadeyle din istismarı ve sömürüsü yaptığını açık bir şekilde göstermektedir.

2.2. Ğurûr/Ğirre

Kur’an’da aldatmak ve aldatılmak anlamlarını karşılayan, *ğurur* ve *ğirre* kökeninden türeyen birçok isim ve fiil bulunmaktadır. Ğurûr, ğirre ve ğarûr, ğarre fiilinden türemiş olup, “uyanık iken gaflete düşmek” demektir. Ğurur kelimesi, “insanı aldatan makam-mevki, şöhrat, ün, şehvet, mal ve şeytan gibi her şeyi” ifade eder. Ğarûr kelimesi de aldatanların en çirkini olması bakımından şeytan diye tefsir edilmiştir. Ayrıca Hz. Ali’nin “Dünya aldatır, zarar verir ve geçip gider.” sözünde olduğu gibi dünya manasında da kullanılmıştır. Aynı kökten gelen “ğarâr” ise tehlike anlamındadır. Yine aynı kökten türeyen gurur kelimesi de kök anlamını ifade eden aldatma ve aldanma manasıyla irtibatlı olarak “kendini beğenme, büyükleme, kibir; övünme, kurum, çalım; onur ve şeref” manasında kullanılır.⁴³

Arap dilindeki kullanımıyla ğurûr kelimesi istismarın içeriğini ifade eden en önemli kavramlardan biridir. Çünkü istismarda asıl yapılmak istenen karşıdaki kişiyi çeşitli yollarla aldatmak ve sonuç olarak onun da aldanmasını beklemektir.

⁴⁰ Hamîs, “İstihdâmü’l-Dîn fi’l-Hayâti’s-Siyâsiyye”, 19-23.

⁴¹ Ejder Okumuş, *Siyasette Din İstismarı Tartışmaları* (İstanbul: Ark Kitapları : Özgü Yayıncılık, 2011), 31.

⁴² İdris Huveydan Abdülmen’am Sâlim, “el-İstiğlâlu’s-Siyâsiyyu li’l-Dîn: Tımurlenk Nemûzen H. 771-807=M.1369-1405”, *Mecelletü’l-Dirâsâtî’t-Tarihîyyeti ve’l-Hadâriyyeti’l-Mısrîyye* 6/10 (Nisan 2021), 213 vd.

⁴³ Halîl b. Ahmed, “ğrr”, 3/273-274; Cevherî, “ğrr”, 2/768-769; İsfahânî, “ğrr”, 603-604; Ebü’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994), “ğrr”, 5/11-20; Parlatır, “gurur”, 898; Yaşar Nuri Öztürk, *Allah İle Aldatmak: Türkiye’yi Kemiren İhanet* (İstanbul: Yeni Boyut, 2008), 23.

2.3. Nifak

Nifak kavramı, sözlükte dehliz, tünel, in, menfez, işlek yol, yer altında bir ucundan girilip diğer ucundan çıkılan işlek yol anlamlarına gelen *nefaktan* türemiştir. Nâfikâ da bu kökten müştak bir kelime olup köstebek yuvası anlamına gelir.⁴⁴ Dini terminolojide ise nifak, dine bir kapıdan girip diğer kapıdan çıkma veya küfrünü gizleyerek imanı açığa vurma anlamlarına gelir.⁴⁵ Dolayısıyla nifak sahibi münafıklar, müslüman olmadıkları halde bazı zararlardan korunmak, aynı zamanda kendi çıkarları adına menfaat elde etmek için küfürlerini gizler, iman davasında bulunduğunu kanıtlamak için gösterişe dayalı söz ve eylemlerde bulunurlar.⁴⁶

Bu itibarla münafiğin asıl amacı, küfrünü gizleyerek imanı gösterip sergilemektir. Bu sayede münafık, küfrünün belli olmamasıyla içinde yaşadığı toplumda, sosyal çevrede birtakım faydalar elde etmek için takdir ve beğeni elde edecek davranışlar sergilemeye çalışır. Münafıklar, cüsseli yapıları, dikkat çekici bedenleri, dış görünüşleri ve elbiseleri itibariyle alımlı oluşlarından dolayı insanların hoşuna gider. Onlar temiz ve iyi görünürler, konuştuklarında güzel ve etkili konuşup, kendilerini dikkatle dinletirler.⁴⁷ Tüm münafıkların bu vasıflarla haiz olduğu tespitinin vakıa ile birebir örtüşmediğini söylemek yerinde olacaktır. Olsa olsa münafıklardan bir kısmı sözü edilen özelliklere sahiptir. *"Onları gördüğün zaman kalıpları hoşuna gider, konuşurlarsa sözlerini dinlersin."*⁴⁸ ayetinde bahsi geçen münafiğin Abdullah b. Übey b. Selûl ve bazı arkadaşları olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁹ Münafıklar, inzal döneminde olduğu gibi günümüzde de bu özelliklerini kullanarak asıl amaçlarına ulaşmak adına dini araçsallaştırarak istismar etmektedirler. Onların gerçek durumu ise yukarıdaki ayetin devamında zikredilmekte: *"Onlar sanki duvara dayanmış kütükler gibidir. Her gürlütiyü kendi aleyhlerine sanırlar. Düşman onlardır. Onlardan sakın. Allah onların canlarını alsın. Nasıl bu hale geliyorlar?"*

2.4. Riya

Riya, sözlükte görmek manasına gelen *re'y* kökünden türemiştir. Riya, *"saygınlık kazanma, çıkar sağlama gibi dünyevî amaçlarla kendisinde üstün özellikler bulunduğuna başkalarını inandıracak tarzda davranmayı"* ifade eder. Riya ile benzer bir anlam alanına

⁴⁴ Halîl b. Ahmed, "nfk", 3/202; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Mısır: Dâr'ul-İlm, ts.), 228; İsfahânî, "nfk", 819.

⁴⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), "nifâk", 245; Ahmed b. Mustafa Merâğî, *Tefsîrül-Merâğî* (Mısır: Şirketün Mektebe, 1365/1946), 28/105.

⁴⁶ Musa Bilgiz, *Kur'an'da Bilgi (Kavramsal Çerçeve, Bilgi Türleri)* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 156; Osman Kara, *Kur'an'da İnsan Davranışları* (İstanbul: Ark Yayınları, 2017), 150-151.

⁴⁷ Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık*, 79.

⁴⁸ el-Münâfikûn 63/4.

⁴⁹ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 1421/2001), 4/287.

sahip bir diğer kelime süm’a kavramıdır.⁵⁰ Riyanın birçok tanımı yapılmakla beraber bunlardan bazıları şöyledir: “Güzel işleri Allah’tan sevap ummayarak insanların övgüsünü almak için göstererek yapmak”⁵¹; “Allah’ın dışındakileri düşünerek amelde ihlası terk etmek”⁵²; “Allah’a yapılan ibadette kulları kastetmek.”⁵³

Riya kavramı, Kur’an’da üçü isim,⁵⁴ ikisi fiil⁵⁵ formunda toplam beş ayette geçmektedir. el-Bakara 2/264 ve en-Nisâ 4/38 ayetlerinde Allah rızası gözetilmeksizin, ibadet niyeti taşımaksızın gösteriş amacıyla sadaka verenler; el-Enfâl 8/47 ayetinde gösteriş ve şöret için savaşa katılanlar; en-Nisâ 4/142 ve el-Maûn 107/6 ayetlerinde gösteriş için namaz kılanlar zemmedilmiştir.

Yukarıda zikredilen ayetlere göre, riyakâr kimseler davranışlarını sırf birilerine göstermek için yaparlar. Zahirde malından infak ediyor gibi gözükken riyakâr kimselerin Allah’a şükretme veya sevap bekleme gibi bir niyetleri olmadığı gibi onların infakı ancak insanları etkileme amacına matuftur.⁵⁶ Yine riyakârlar sırf gösteriş olsun diye, cesaretli olarak anılmak için kahramanlık yapar, kendilerini ön planda göstermek için savaşlara katılırlar.⁵⁷ Böyle kimselerin namazları ise, samimiyetten yoksundur. Namazlarından gafil oldukları için zorlanarak kılarlar. Müminlerle bir araya geldiklerinde namazlarını kılar gözükürler, kendi başlarına kaldıklarında ise kılmaya teşebbüs dahi etmezler.⁵⁸

Zikredilen ayetler çerçevesinde riyakârların en yalın haliyle, dini çeşitli amaçlara ulaşmak için araçsallaştırdıkları söylenebilir. Dolayısıyla bu yönüyle riya ile istismar arasında gözle görülür bir ilişki vardır.

2.5. Tahrif

Tahrif, sözlükte çevirmek, eğip-bükme, döndürmek, bozmak ve bile bile lafızları ve sözü değiştirmek demektir.⁵⁹ Din alanındaki tahrif iki türlü gerçekleşebilir. İlk olarak kalemin tahrifi yani metindeki kelimelerin yerini değiştirmek yahut kelimeyi tamamen değiştirmek şeklinde olur. Sözü tahrifi ise sözlü ifadeyi orijinallikinden çıkarmakla

⁵⁰ Cevherî, “re’y”, 6/2347-2348; İsfahânî, “re’y”, 375; Mustafa Çağrı, “Riya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/137.

⁵¹ Askerî, *el-Furûku'l-lugaviyye*, 229.

⁵² Cürcânî, “riyâ”, 113.

⁵³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-din* (Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, ts.), 3/297.

⁵⁴ el-Bakara 2/264; en-Nisâ 4/38; el-Enfâl 8/47.

⁵⁵ en-Nisâ 4/142; e-Maûn 107/6.

⁵⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 4/521-522.

⁵⁷ Nâsurüddin Ebû Sâid Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-'Arabî, 1418/1998), 3/62.

⁵⁸ Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000), 11/249.

⁵⁹ Halîl b. Ahmed, “hrf”, 1/305-306; Cevherî, “hrf”, 4/1342-1343; İsfahânî, “hrf”, 228; Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa* (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), “hrf”, 1/183.

gerçekleşir.⁶⁰ "Oysa içlerinden birtakımı, Allah'ın kelamını dinler, iyice anladıktan sonra, onu bile bile tahrif ederlerdi."⁶¹ ayetinde Yahudilerin Tevrat'taki helalleri haram kılmak, haramları helal kılmak; hakkı batıl göstermek, batılı da hak göstermek suretiyle yaptıkları tahriften açıkça bahsedilir.⁶² Hakikati bilen bu âlimler, metindeki kelimelerin yerlerini ve manalarını kendi istek ve arzuları doğrultusunda değiştirerek batıl tev'il yapabilecekleri duruma getirmişlerdir. Üstelik bu tahrifatı farkında olarak ve bilerek, isteyerek yapmışlardır.⁶³ Bu mananın dışında ayette bahsedilen Yahudilerin Tevrat'ı değil de Kur'an'ı dinledikleri fakat manasını kasıtlı olarak değiştirmeye çalıştıkları gibi bir manaya geldiğini söyleyenler de olmuştur.⁶⁴

Din adamlarının herhangi bir fayda elde etmek veya zarardan korunmak adına din üzerinden yaptıkları tahrifat, belki de din istismarının zirve noktasında yer almaktadır. Her ne kadar İslam medeniyetinde din adamı sınıfı bulunmasa da bazı şahıs ve grup liderleri, kendi çıkar ve menfaatleri adına Kur'an'ı, Sünneti ve dini değerleri kendi düşünceleri ve çıkarları doğrultusunda kullanmaktan geri durmamışlardır. Tıpkı Ehl-i Kitab'ın dini metin ve değerleri tahrif, tağyir, tebdil, lafızları eğip bükme ve gerçeği gizlemeleri gibi.⁶⁵

Dini emirleri gayesinden saptırıp tahrif etmeden istismar etmek mümkün gözükmemektedir. Tarih boyunca tüm istismarcılar, gayelerine erişebilmek için bir şekilde dini tahrif etmişlerdir. Bu yüzden din istismarı ile din tahrifi, din istismarcısı ile din tahrifcisi birbirinden ayrılmaz ikili konumundadır. Çoğunlukla da tahrifçilerle istismarcılar aynı kişi veya grup olagelmıştır.⁶⁶

2.6. Tebdil

Tebdil kelimesi sözlükte, bir şeyi başka bir şeyin yerine koymak, bozmak ve değiştirmek anlamlarına gelmektedir.⁶⁷ "...Zalimler, kendilerine söylenmiş olan sözü başka sözle (tebdil ettiler) değiştirdiler..." (el-Bakara 2/59);⁶⁸ "Ayetlerimiz kendilerine apaçık birer delil olarak okunduğunda, (öldükten sonra) bize kavuşmayı ummayanlar, "Ya (bize) bundan başka bir Kur'an getir veya onu değiştir" dediler." (Yûnus 10/15); "...Onlar Allah'ın sözünü

⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "tahrîf", 9/43.

⁶¹ el-Bakara 2/75. Benzer ayetler için bk. en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/13, 41.

⁶² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II, 246.

⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II, 249.

⁶⁴ Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî 'Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/299; Osman Kara, "Kur'an'ın Diğer Kitaplarla İlişkisi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2013/2), 161.

⁶⁵ Geniş bilgi için bk. Ateş, "Din Tahrîfi ve İstismarı", 5-18; Muhammet Tarakçı, "Tahrif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/422-424; Musa Bilgiz, *Hayat Rehberi Kur'an* (Ankara: Gece Akademi, 2019), 133-138.

⁶⁶ Ateş, "Din Tahrîfi ve İstismarı", 3.

⁶⁷ Cevherî, "bdl", 4/1632; İsfahânî, "bdl", 111-112; Zemahşerî, "bdl", 1/50-51; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "bedel", 11/48.

⁶⁸ Benzer ayet için bk. el-A'râf 7/162.

değiştirmek isterler...” (el-Fetih 48/15). Tebdil kelimesi bu ayetlerde, Allah’ın bildirdiği gerçekleri, hakikati, ilmi değiştirmek manalarında kullanılmıştır. Bu yönüyle tebdil, tahrifin bir çeşidi olarak⁶⁹ Allah’ın emrettiği şeye ters düşen davranışı yapmak manasında olabileceği gibi emirler dışında davranma manasına da gelebilir.⁷⁰ Hangi anlam tercih edilirse edilsin, din istismarında kullanılan bir yöntem olarak görülmektedir. Tebdilin bu kullanımının dışında, Kur’an’da iman ile küfrü,⁷¹ temiz ile pis olanı⁷² değiştirme, ayrıca bir şeye karşı başka bir şey verme⁷³ manasında da kullanıldığı görülmektedir.

Tebdil kelimesi çoğunlukla insanlara ait fiileri ifade eder ve olumsuz manalar içerir. Allah hakkında kullanıldığında ise Allah’ın sözünde bir değişiklik olmayacağı,⁷⁴ kötülük (sıkıntı ve darlık) yerine iyilik verdiği,⁷⁵ kavimleri değiştirebileceği,⁷⁶ bir ayeti bir ayetle tebdil edebileceği⁷⁷ gibi anlamları ifade eder. Bu manalar arasında Allah’ın ayetleri tebdil etmesini ifade eden ayet farklı anlaşılabilir tartışılmıştır. Genel kabule göre en-Nahl 16/101. ayeti Kur’an’da neshin varlığına delalet eder. Allah’ın ayetleri tebdili, bir ayeti nesh ederek yerine başka bir ayet getirmesidir. Neshe karşı çıkanlara göre neshin ahkam ifade ayetler hakkında oluşu ile en-Nahl suresinin Mekki oluşu birbirini desteklememektedir. Çünkü bu sure inmeye başladığında ahkama dair ayetler henüz nazil olmuş değildir.⁷⁸ İlgili pasaj bir bütün okunduğunda “tebdil edilen ayet”in semavi kitaplar olduğu, onların yerine getirilen “ayet”ten maksadın da bir bütün olarak Kur’an olduğu söylenebilir.⁷⁹

2.7. İştirâ

İştirâ kelimesi, almak, satmak ve kendisiyle bir şeyin elde edildiği herhangi bir şeyi ifade etmek amacıyla kullanılır. Kur’an’da iştirânın, satmak ve değiştirmek manalarının gerçek⁸⁰ ve mecazi⁸¹ anlamda kullanım örnekleri vardır.⁸² Kur’an’da iştirâ kelimesi olumlu ve olumsuz manaya, ele alınan konu açısından övülen veya yerilen bir anlam içeriğine

⁶⁹ Bilgiz, *Kur’an’da Bilgi*, 150.

⁷⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu - Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 1/138.

⁷¹ el-Bakara 2/108.

⁷² en-Nisâ 4/2.

⁷³ en-Nisâ 4/56; el-A’râf 7/95; en-Neml 27/11.

⁷⁴ el-En’âm 6/34,115; Yûnus 10/64.

⁷⁵ el-A’râf 7/95.

⁷⁶ et-Tevbe 9/39.

⁷⁷ en-Nahl 16/101.

⁷⁸ Talip Özdeş, “Vahiy-Olgü İlişkisi Açısından Nesh’e Getirilen Yorumlara Eleştirel Bir Yaklaşım”, *İslâmî Araştırmalar* 14/1 (2001), 41; Geniş bilgi için bk. Talip Özdeş, *Kur’an ve Nesh Problemi Allah’ın Kitabında Çelişki Var mı?* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018); Mehmet Sait Şimşek, *Kur’an’ın Anlaşılmasında İki Mesele* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1997).

⁷⁹ M. Zeki Duman, “Kur’an’da Neshe Delil Gösterilen ve Mensûh Addedilen Âyetlerin Mâna Yönünden Yeniden Değerlendirilmeleri”, *Tarihten Günümüze Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, (2009), 88-90.

⁸⁰ Örnek için bk. Yûsuf 12/20.

⁸¹ Örnek için bk. en-Nisâ 4/74.

⁸² Cevherî, “şry”, 6/2391; İsfahânî, “şry”, 453; Zemahşerî, “şrv”, 1/505-506.

sahiptir: "İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder (men yeşrî nefsehû)." (el-Bakara 2/207); "Kitap ehlinde öyleleri var ki, Allah'a, size indirilene ve kendilerine indirilene, Allah'a derinden saygı duyarak inanırlar. Allah'ın ayetlerini az bir değere satmazlar (lâ yeşterûne)." (Âl-i İmrân 3/199) ve "O hâlde, dünya hayatını ahiret hayatı karşılığında satanlar, Allah yolunda savaşsınlar (yeşrûne'l-hayâte'd-dünyâ bi'l-ahira)." (en-Nisâ 4/74) Bu ayetlerde iştirâ kelimesi, olumlu manada kullanılmış, geçici dünya hayatına tamah etmeyenler övülmüştür. Bir diğer olumlu kullanım ise Allah'ın müminlerden canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın almasını istiare yoluyla ifade eden ayettir:⁸³ "Şüphesiz Allah, müminlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır." (et-Tevbe 9/111).

Kur'an'da iştirâ kelimesiyle olumsuz anlam içeren inanç ve eylemler oldukça fazladır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir: Mağfirete karşılık azabın,⁸⁴ hidayete karşılık dalâletin,⁸⁵ imana karşılık küfrün alınması;⁸⁶ Allah'ın ayetlerinin az bir bedele karşılık satılması veya değiştirilmesi;⁸⁷ ahirete karşılık dünya hayatının tercih edilmesi,⁸⁸ peygamberleri kıskanarak Allah'ın indirdiği vahiyleri inkâr ederek kendilerini harcamaları;⁸⁹ sihre inanıp ona ulaşmak için bedel ödemeleri;⁹⁰ söz ve yeminlerini az bir karşılığa değiştirmeleri⁹¹ ve herhangi bir ilmî delile dayanmadan Allah yolundan saptırmak ve sonra da onunla alay etmek için boş lafı satın alma.⁹² Bu çerçevede din istismarının en önemli boyutlarından birini oluşturan, din tacirliği ile ifade edilen olgu, iştira ile ifade edilebilir. Dini söylem ve literatür kullanılarak elde edilen tüm maddi çıkarlar, din tacirliği kapsamında değerlendirilebilir.

Günümüzde dini grupların büyük bir kısmı, faaliyetleriyle ekonomik güç arasında doğrudan bir ilişki kurmakta, güç sahibi olmayı ise liderlerinin ve gruplarının varlık sahibi olmalarıyla ilişkilendirmektedirler. Liderlerini daha zengin yapmak, müritler için oldukça tabii bir durum, hatta birçoğu için cihat konumundadır. Bu amaçlarla müritler, gruba ait dergiyi, gazeteyi, kitabı sattırmak veya aldırarak; çeşitli videoları veya televizyon kanalının izlenmesini sağlamak suretiyle Allah yolunda yapılan bir mücadelede hedefe ulaşmak için ekonomik açıdan güçlü olunması gerektiği söylemiyle motive edilmektedirler.⁹³

⁸³ Muhammed b. Tâhir İbn Âşûr, et-Tahrîr ve't-tenvîr (Tunus: Dâru't-Tûnusî, 1404/1984), 11/37.

⁸⁴ el-Bakara 2/175.

⁸⁵ el-Bakara 2/16, 175; en-Nisâ 4/44.

⁸⁶ Âl-i İmrân 3/177.

⁸⁷ el-Bakara 2/41, 79, 174; Âl-i İmrân 3/77; el-Mâide 5/44; et-Tevbe 9/9.

⁸⁸ el-Bakara 2/86; Âl-i İmrân 3/187; en-Nisâ 4/74.

⁸⁹ el-Bakara 2/90.

⁹⁰ el-Bakara 2/102.

⁹¹ en-Nahl 16/95.

⁹² Lokmân 31/6.

⁹³ Adnan Demircan, *Tarihin ve Dinin İstismarı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 61-62.

2.8. Ğulûv

Ğulûv, haddi aşmak, aşırılık, düşmanlık gibi anlamlara gelir. Dinde aşırıya gitmek, fanatizm ve ifrat, ğulûv kelimesiyle ifade edilir.⁹⁴ Ğulûv, çeşitli menfaatlere ulaşmak için daha dindar olma yarışının götüreceği haddi aşma ve fanatizm durumudur.⁹⁵ Kur’an’da iki yerde kullanılan ğulûv kelimesi, her ikisinde de Ehl-i Kitab hakkında zikredilmiştir. Hıristiyanların haddi aşmaları Hz. İsa’ya uluhiyet atfederek yüceltmeleri, Yahudilerin de peygamberlik müessesini tekeline almak istemeleridir.⁹⁶ “*Ey Kitab ehli! Dininizde sınırları aşmayın ve Allah hakkında ancak hakkı söyleyin.*” (en-Nisâ 4/171) ve “*De ki: “Ey Kitab ehli! Hakkın dışına çıkarak dininizde aşırı gitmeyin.”*” (el-Mâide 5/77) ayetleri, Ehl-i Kitab’ın dinin özünde bulunmayan birtakım hususları dinde varmış gibi göstermeye çalıştığından bahseder. Bu durum da din istismarcılarının kullandıkları yöntem ve anlayışın başında gelmektedir.

2.9. Kizb/Tekzîb

Kizb, sözde veya davranışta gerçekleşebilen yalan demektir. Tekzîb ise doğru olanı yalan saymak, gerçeği kabul etmemek, yalanlamak yani inkâr etmek manalarına gelir.⁹⁷

Kur’an’da, “*Yalanı, ancak Allah’ın âyetlerine inanmayanlar uydurur. İşte onlar, yalancılardan ta kendileridir.*” (en-Nahl 16/105), “*... Allah, o münafıkların hiç şüphesiz yalancılar olduklarına elbette şahitlik eder.*” (el-Münâfikûn 63/1) ayetlerinde herhangi bir konuda söz ile yalan söyleyenler değil, din konusunda, inanç yönünden yalan söyleyenler-yalanlayanlar kastedilmiş ve bu kimseler zemmedilmiştir:⁹⁸ “*O hâlde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?*” (er-Rahmân 55/13) ayetinde olduğu gibi tekzîb, Allah’ın nimetlerini inkâr etmek, nankörlük etmek manalarında da kullanılmıştır.⁹⁹

Yalanlar içerisinde en büyük olanı ise Allah hakkında yapılan yalandır: “*De ki: Allah hakkında yalan uyduranlar asla kurtuluşa eremezler.*” (Yûnus 10/69) ayeti bu hakikate işaret etmektedir. İstismarcının hedeflerine ulaşması adına din adına uydurulan yalanlar bu kapsamda değerlendirilebilir.

2.10. Ğavâ

Kökü ğvy olan bu kelime, sapkınlık, azgınlık, fâsit ve bir şey hakkında bozuk inanca sahip olmak demektir. Yanlış itikadın sebebi cehalet olduğunda bu durum ğava kelimesiyle

⁹⁴ Halîl b. Ahmed, “ğalâ”, 3/289; Cevherî, “ğalâ”, 6/2448; İsfahânî, “ğalâ”, 613; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “ğalâ”, 15/132.

⁹⁵ Öztürk, *Allah İle Aldatmak*, 56.

⁹⁶ Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl* (Beirut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1418/1998), 1/466.

⁹⁷ Halîl b. Ahmed, “kzb”, 4/16; Cevherî, “kzb”, 1/210-211; İsfahânî, “kzb”, 704-705.

⁹⁸ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 14/144.

⁹⁹ Muhammed Ali es-Sâbüni, *Safvetü't-tefâsîr* (Beirut: Mektebetü'l-Asrî, 2010), 1256.

isimlendirilir.¹⁰⁰ Ayrıca Kur'an'da aynı kökten gelen *ğayy* kelimesi kullanılmakta olup dalâlet, sapkınlık ve azgınlık manalarına gelmektedir. Kur'an'da özellikle şeytanın ve şeytanlaşmış insanların saptırması konu edilir:¹⁰¹ "Evet, biz sizi saptırdık. Çünkü biz de (*ğâvîn*) sapkın kimselerdik." (es-Sâffât 37/32) Yani Allah yolundan, hidayetten ve imandan sapan kimseler,¹⁰² diğer insanların sahih inançtan sapmalarına yol açabilmektedirler.

2.11. Ketm

Ketm kelimesi, sözlükte gizlemek, saklamak, örtmek ve tutmak demektir.¹⁰³ Türkçedeki az konuşan, kelimeleri tutan manasındaki ketum kelimesi bu kökten gelmektedir. Kur'an'da çeşitli fiil formlarıyla birlikte yirmi bir defa geçmektedir. Hiçbir şey Allah'a gizli ve saklı kalmaz, O, gizlenenleri çok iyi bilen ve ortaya çıkarandır.¹⁰⁴ Ketm, ikinci yönüyle ise hak ve hakikati,¹⁰⁵ açık delilleri ve hidayeti,¹⁰⁶ şahit olunan herhangi bir şeyi¹⁰⁷ ve nimeti¹⁰⁸ gizleme, nankörlük etme manalarında kullanılmaktadır. Allah'ın indirdiği hakikatleri gizleyen, kimi ayetleri görmezden gelip kimilerini sessizce geçiştiren, saklamaya çalışan, ihtiyaç anında dile getirmeyen, imkânı ölçüsünde yaymaya çalışmayan kim olursa bu tür gizlemelerinden dolayı sorumluluktan kurtulamazlar:¹⁰⁹ "İndirdiğimiz apaçık delilleri ve hidayeti Kitap'ta açıklamamızdan sonra onları gizleyenler var ya, işte onlara hem Allah lânet eder, hem de bütün lânet etme konumunda olanlar lânet eder." (el-Bakara 2/159) Bu kimseler, hak ve hakikati bildiği halde ketm etmelerinden yani gizlemelerinden dolayı zalimlerden olmuşlardır.¹¹⁰ Ayetin kapsamına Ehl-i Kitab'ın tamamını dahil edenler olduğu gibi sadece Yahudileri ya da sadece Hıristiyanları soğanlar da vardır. Ayrıca manasının şumul ifade ettiğini belirterek hak namına ne varsa ketmedenler bu kapsama girer diyenler de olmuştur.¹¹¹

2.12. Halt

¹⁰⁰ Halil b. Ahmed, "ğvy", 3/296; Cevherî, "ğvy", 6/2450; İsfahânî, "ğvy", 620; İbn Manzûr, "ğvy", 15/140.

¹⁰¹ Bk. el-Bakara 2/256; el-A'râf 7/146, 202.

¹⁰² Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-'Arabî, 1423/2003), 3/591; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21/33.

¹⁰³ Halil b. Ahmed, "ktm", 4/11; Cevherî, "ktm", 5/2018-2019; İsfahânî, "ktm", 702; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "ktm", 12/506-507.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/33, 42, 72; Âl-i İmrân 3/167; en-Nisâ 5/42, 61; el-Mâide 5/99; el-Enbiyâ 21/110; en-Nûr 24/29.

¹⁰⁵ el-Bakara 2/42, 146; Âl-i İmrân 3/71.

¹⁰⁶ el-Bakara 3/159.

¹⁰⁷ el-Bakara 3/283; el-Mâide 5/106.

¹⁰⁸ en-Nisâ 5/37.

¹⁰⁹ Bilgiz, *Hayat Rehberi Kur'an*, 137.

¹¹⁰ el-Bakara 2/140.

¹¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964), 2/184.

Halt, sözlükte en az iki şeyi birbirine katmak, karıştırmak demektir.¹¹² Kur’an’da zemmedildiği kullanımda, hak ile batılı birbirine karıştırmak demektir:¹¹³ “*Diğer bir kısmı ise, günahlarını itiraf ettiler. Bunlar salih amelle kötü ameli birbirine karıştırmışlardır (haletû). Umulur ki Allah tövbelerini kabul eder.*” (et-Tevbe 9/102) ayetindeki kullanımı buna örnektir.

2.13. Lübs

Lübs veya lebs kelimesi, gizlemek, örtmek, giyinmek, karışıklık, şüphe ve beraber yaşamak anlamlarına gelmektedir.¹¹⁴ Kur’an’da bu kelime, fiil kullanımları dışında somut ve soyut manalarda da zikredilmiştir:¹¹⁵ “*Hakkı batılla karıştırıp da bile bile hakkı gizlemeyin*” (el-Bakara 2/42) ve “*Ey Kitap ehli! Niçin hakkı batılla karıştırıyor ve bile bile gerçeği gizliyorsunuz?*” (Âl-i İmrân 3/71) ayetlerinde gerçeği gizleme anlamında kullanılmıştır.¹¹⁶ “*Yine bunun gibi, Allah’a ortak koşanların çoğuna, koştukları ortaklar, çocuklarını öldürmelerini güzel gösterdi ki; onları helâke sürüklesinler ve dinlerini karıştırıp onları yanıltsınlar...*” (el-En’âm 6/137) ayetinde de dinin özünü bozma anlamında kullanılmıştır. Aynı manaya gelip, müminler hakkında zikredilen bir diğer ayet şöyledir: “*İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.*” (el-En’âm 6/82)

2.14. Zeyğ/Zâğa

Yalın hali zeyğ olan zâğa kelimesi, sözlük anlamı olarak “güzergâhtan başka yöne sapmak, kaymak, batmak” manalarına gelmektedir. Din dilinde ise “doğru yoldan sapmak” anlamına gelir.¹¹⁷

Kuran’da göz kayması (el-Ahzâb 33/10; Sâd 38/63; en-Necm 53/17), kalp kayması (et-Tevbe 9/117) ve emirden çıkmak (Sebe’ 34/12) manalarında sözlük anlamında geçmektedir: “*O, sana Kitab’ı indirendir. Onun (Kur’an’ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar (zeyğ), fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, “Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır” derler... (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar. (Onlar şöyle yakarırlar): “Rabbimiz! Bizi hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi eğriltme (tuziğ). Bize*

¹¹² Halîl b. Ahmed, “hlt”, 1/433; Cevherî, “hlt”, 3/1124; İsfahânî, “hlt”, 293.

¹¹³ Bilgiz, *Kur’an’da Bilgi*, 150.

¹¹⁴ Halîl b. Ahmed, “lbs”, 4/66; Cevherî, “lbs”, 3/973-974; İsfahânî, “lbs”, 735; Zemahşerî, “lbs”, 2/156; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “lbs”, 6/202.

¹¹⁵ Örnek ayetler için bk. el-Bakara 2/187; el-En’âm 6/9; el-A’râf 7/26, 27; el-Hac 22/23; Fâtır 35/33; ed-Duhân 44/53.

¹¹⁶ Kurtubî, *el-Câmi‘*, 4/111.

¹¹⁷ Halîl b. Ahmed, “zyğ”, 2/203; Cevherî, “zyğ”, 4/1320; İsfahânî, “zyğ”, 387; Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 223.

katından bir rahmet bahşet. Şüphesiz sen çok bahşedensin." (Âl-i İmrân 3/7-8) Bu ayetlerde ise zeyğ, doğru yoldan sapmak manasında kullanılmıştır.

Zeyğ kelimesi, hidayetin zıddı olarak da kullanılmıştır: "...Onlar yoldan sapınca (zâğû), Allah da kalplerini (doğru yoldan) saptırdı (ezâğallahu). Allah, fasıklar topluluğunu hidayete erdirmez." (es-Saf 61/5) Bu ayette kulların kendi işlediklerinin sonucu olarak hak yoldan çıktıkları ifade edilmiştir.¹¹⁸

2.15. Tefrika

Fırka ve tefrika, aynı kökten türeyen kelimelerdir. Fırka, bir bütünden ayrılmış parça, insanlardan ayrı düşmüş topluluk demektir. Tefrika ise iki varlığı, gözle görülür bir şekilde veya basiretle anlaşılabilir şekilde birbirinden ayırmak ve parçalamaktır. Tefrika kelimesinin terim manası, belirli bir dini, fikri veya siyasi birliğe sahip insanların bölünüp parçalanmasını ifade eder. Bu kelime vahdet ve cemaatin karşısı olarak kullanılır.¹¹⁹

Tefrika kelimesi, Kur'an'da sözlük ve terim anlamlarıyla birçok yerde geçmektedir. Allah, kullarının İslam vahdeti etrafında birleşmeleri gerektiğini *lâ teferrekû* yani dinde gruplara bölünmeyin beyanı ile ilan etmekte, aynı zamanda parçalanıp ayrılığa düşenlerin uğrayacakları azabı haber vermektedir (Âl-i İmrân 3/103, 105).¹²⁰ "*Hepiniz O'na yönelerek O'na karşı gelmekten sakının, namazı kılın; müşriklerden olmayın. Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan (olmayın. Bunlardan) her fırka, kendilerinde olan ile böbürlenmektedir.*" (er-Rûm 30/31-32) ayetinde her ne kadar müşriklerin durumundan bahsedilmiş olsa da İslam'ın bütünlüğünü parçalamaya çalışan, kendi grup, fırka ve yaptıklarıyla böbürlenerek, dinin yegâne hakiki temsilcisi olarak kendini gören anlayışlara da işaret ettiğini söylemek yerinde olacaktır. Müslümanları parçalamak ve birbirlerinden ayırtmak yoluyla birlik beraberliği yıkacak tüm fırkalaşma ve tefrika hareketleri, din istismarı kapsamında değerlendirilmelidir. Günümüzde özellikle birçok cemaat ve grup hareketlerinin söylemleri, -dini ve dünyevi görüşü her ne olursa olsun- diğer benzer cemaat ve gruplarla bir araya gelmeyi hedeflemekten çok, toplumu ayırıştırarak, parçalayarak, kendilerini diğerlerinden soyutlayarak, gruplarına taraftar ve takipçi toplamaktan ibaret olduğu görülmektedir.

2.16. Tağyîr

Tağyîr *ğyr* kökünden türeyen, kök ve müştakları Kur'an'da birçok kez geçmekte olan bir kelimedir. Ğayr kelimesi kullanım yerine göre nefy, istisna gibi çeşitli manalara gelmektedir. Bu kökten türeyen tağyîr ise bir şeyin zatının korunmasıyla beraber sûreten

¹¹⁸ Kurtubî, el-Câmi', 18/82.

¹¹⁹ Halîl b. Ahmed, "frk", 3/317-318; Cevherî, "frk", 4/1540-1543; İsfahânî, "frk", 632-633; Tuncay Başoğlu, "Tefrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/279.

¹²⁰ Mâtürîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'an, 2/378.

değiştirilmesi ya da bir şeyi başka bir şeyle değiştirme gibi iki farklı anlamda kullanılır:¹²¹ “Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.” (er-Ra’d 13/11) ayeti ikinci manadaki kullanıma örnektir.¹²² “Allah şeytanı lânetlemiştir, o da “...emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler (leyuğayyirunne)” demiştir.” (en-Nisâ 4/119) İnsanların şeytanın vesveseleriyle fitri niteliklerini değiştirmesi, fitratı ve selim tabiatı¹²³ değiştirmek olabileceği gibi Allah’ın dinini değiştirmek de olabilir.¹²⁴ Allah’ın dinini değiştirmeye çalışmak ise tahrif, tebdil ve tağyir kapsamına giren bir istismar örneğidir.

2.17. İsrâf

İsrâf kelimesi, haddi aşma, gaddarlık, cehalet, gaflet, hata gibi anlamlara gelen *srf* kökünden türemiştir. İsrâf, her ne kadar infak/harcama konusunda meşhur ise de insanın yaptığı herhangi bir konuda haddi aşmayı ifade eder. İsrâf eden kimseye de müsrif denir.¹²⁵ Gazzâlî israfın genel manasından hareketle bir değerlendirme yaparak servetin sarf edilmesi gereken yerde sarf edilmemesine cimrilik, sarf edilmemesi gereken yerde sarf edilmesine de israf demiştir. Ona göre bu ikisinin ortası makbul olandır ve bu durum cömertliği ifade eder.¹²⁶

İsrâf kelimesi ile “sınırı, doğru ölçüyü aşmak veya geçmek” manalarını ifade eden zalim ve mu’tedî kavramları arasında semantik bir ilişki bulunmaktadır. Ancak israftan farklı olarak bu iki kelime husumet, saldırganlık ve başkasının haklarına el uzatma manalarını çağırıştırır. İsrâf ise belirlenen sınırların ötesine geçmek, aşırı davranmak, itidalsiz olmak, aşırılık yapmak gibi anlamları barındırmaktadır.¹²⁷

Dolayısıyla Kur’an’da sınırları aşmak, itidalsiz olmak kabilinden birtakım davranışlar israf kavramıyla ifade edilmiştir. Kur’an’da israf kelimesinin yedi farklı alanda kullanıldığını söylemek mümkündür: Ölçüsüz biçimde yiyip içme eyleminin karşılığı olarak israf (el-A’raf 7/31; el-En’âm 6/141); doğru işler yapmamak ve bozgunculuk çıkarmak (el-En’âm 6/80-81); bir kimsenin isyankârlığa saparak ve günah işleyerek kendisine kötülük yapması (ez-Zümer 39/53); helal kılınmış güzel nimetlerin haram sayılması (el-En’âm 6/141; el-A’raf 7/81); masum bir kimsenin haksız yere öldürülmesi (el-İsrâ 17/33); kişinin kendine ait veya sorumluluğu altındaki mal ve imkânları sorumsuzca kullanması (en-Nisâ

¹²¹ Cevherî, “ğyr”, II, 775-776; İsfahânî, “ğyr”, 618-619.

¹²² Ayrıca bk. Enfâl 8/53.

¹²³ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), II, 148-149.

¹²⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/408; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/2018-2020.

¹²⁵ Halîl b. Ahmed, “srf”, 2/239-240; Cevherî, “srf”, 4/1373; İsfahânî, “srf”, 407; Zemahşerî, “srf”, 1/451; İbn Manzûr, “srf”, 9/148-149.

¹²⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/259.

¹²⁷ Izutsu, *Kur’an’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 271.

4/6; el-Furkân 25/67); tevhid inancının benimsenmesi, İslam'a ve Müslümanlara karşı kibirli ve alaycı davranılması, Allah'ın indirdiği ayetlerin kulak ardı edilerek, zevk ve sefa içerisinde bir yaşamın tercih edilmesi anlamında kullanılmaktadır.¹²⁸

İsrafin ihtiva ettiği bu manalardan bazıları doğrudan din istismarını çeşitli boyutlarıyla ifade etmektedir. Bunlardan doğru işler yapmamak ve bozgunculuk çıkarmak, bir kimsenin isyankârlığa saporak ve günah işleyerek kendisine kötülük yapması, helal kılınmış güzel nimetlerin haram sayılması, Allah'ın indirdiği ayetlerin kulak ardı edilerek, zevk ve sefa içerisinde bir yaşamın tercih edilmesini ifade eden israf çeşitleri, din istismarcılarının davranış ve eylemlerine işaret etmektedir.

2.18. İftira

İftira, deriyi dikip düzeltmek için kesmek manasına gelen *fry* kökünden türeyen bir kelimedir. Kur'an'da yalan (kizb), şirk ve zulüm ile beraber kullanılmıştır.¹²⁹ Öyle ki iftira (uydurma) fiili, Kur'an'da çoğunlukla, kezeb (yalan) adını alır. Birbirinden ayrılmayan bu ikiliye zalim kelimesinin de eklenmesiyle özel bir semantik alan oluşmuş olur.¹³⁰ "...*Kâfir olanlar, Allah'a, yalan yere iftira ederler...*" (el-Mâide 5/103), Allah'a karşı yapılan en büyük iftira, O'na şirk koşmaktır.¹³¹ "*Allah'a karşı yalan uydurandan, ya da O'nun âyetlerini yalanlayandan daha zalim kimdir? Şüphesiz ki, zalimler kurtuluşa eremez.*" (el-En'âm 6/21),¹³² "...*Allah'ın kendilerine verdiği rızkı -Allah'a iftira ederek- haram sayanlar, mutlaka ziyan etmişlerdir. Gerçekten onlar sapmışlardır. Doğru yolu bulmuş da değililerdir*" (el-En'âm 6/140). Bu iki ayette, Allah'a iftira atarak yalan uyduranların zalim olduğundan ve helali haram saymak suretiyle Allah'ın dinini ifsat etmeye çalışanlardan bahsedilmiştir.

2.19. Hüzüv/İstihza

Hüzüv, alay etmek ve alay ederek eğlenmek¹³³ demektir: "*Âyetlerimizden bir şey öğrenince onu alaya alır. Onlar için alçaltıcı bir azap vardır!*" (el-Câsiye 45/9). Aynı kökten türeyen istihzâ kelimesi de insanlar hakkında kullanıldığında alay etmeyi alışkanlık haline getirmek manasına gelir. Allah hakkında kullanıldığında ise Kur'an'da kullanılan müşâkele sanatı gereği gerçek manası dışında, Allah'ın insanları alaya aldıkları şeyler sebebiyle o

¹²⁸ el-Mâide 3/32; el-A'râf 7/81; Yûnus 10/83; eş-Şuarâ 26/151-152; Yâsîn 36/19; el-Mü'min 40/42-43; Tâhâ 20/127. Değerlendirmeler için bk. Cengiz Kallek, "İsraf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 23/179; Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 271-275.

¹²⁹ Halîl b. Ahmed, "fry", 3/319; İsfahânî, "fry", 634.

¹³⁰ Izutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 94.

¹³¹ en-Nisâ 4/48.

¹³² Ayrıca bk. el-A'râf 7/37.

¹³³ Halîl b. Ahmed, "hazâ", 1/406-407; Cevherî, "hazâ", 6/2326; Zemahşerî, "hze", 2/372; Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-lisân tehzîbu lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), "hze", 2/682.

alaycıları cezalandırması demektir:¹³⁴ "Gerçekte Allah onlarla alay eder (alaylarından dolayı onları cezalandırır); azgınlıkları içinde bocalayıp dururlarken onlara mühlet verir." (el-Bakara 2/15) ayetinde olduğu gibi.

2.20. Suhriyet

Kur'an'da istihza ile aynı anlama gelen ve alay etmeyi ifade eden bir başka kelime, *shr* kökünden gelen ve çeşitli formlarıyla kullanılan *suhriyet*dir. Kur'an'da Allah (et-Tevbe 9/65), ayetler,¹³⁵ peygamberler,¹³⁶ müminler (el-Bakara 2/14, 212), sadaka (et-Tevbe 9/71), mucize (es-Sâffât 37/14) ve namazın (el-Mâide 5/58) alay konusu edildiğinden bahsetmektedir: "Şâyet kendilerine (niçin alay ettiklerini) sorsan, "Biz sadece lâfa dalmıştık ve aramızda eğleniyorduk", derler. De ki: "Allah'la, O'nun âyetleriyle ve peygamberiyle mi eğleniyordunuz?" Boşuna özür dilemeyin! Çünkü siz, (sözde) iman ettikten sonra küfrünüzü açığa vurdunuz..." (et-Tevbe 9/65-66). Bu ayette, dini konularda konuşurken çok dikkatli olunması gerektiği, her ne sebeple olursa olsun alay konusu edilmemesi, aksi halde bunun ağır bir cezası olacağı anlaşılmaktadır. Bu itibarla Allah'ın rızasına erişmek dışındaki bir amaç uğruna dindar yaşıyor gibi gözükmek, Kur'an ve hadisten bahsetmek, dini değerleri alay ve eğlenceye almak din istismarı ve inkârı kapsamına girmektedir.

SONUÇ

Din istismarı, başta samimi dindarlar olmak üzere toplumun tüm kesimine doğrudan veya dolaylı olarak zarar veren bir olgudur. Bu yüzden din istismarının çerçevesinin çizilmesi büyük bir önem arz etmektedir. Kavramın hususi özelliklerinden dolayı tüm muhatapların üzerinde ittifak edebileceği bir din istismarı tanımına ulaşmayı güçleştirmektedir. Başka bir ifadeyle hangi tutum ve davranışın din istismarı kapsamına girdiğini belirlemek her zaman net bir şekilde mümkün olmamaktadır. Çünkü din istismarının varlığını veya yokluğunu belirleyecek en temel ölçüt, niyet ve davranışlardır. Öyle görülüyor ki tüm çaba ve tedbirlere rağmen dinî, sosyolojik ve psikolojik bir durum olan istismarın tamamen yok olduğu bir toplum düşünülemez. Ancak eğitim ve sahih inanç gibi çok güçlü ve önleyici bir tedbir ile istismar konusu minimalize edilebilir. Böylece istismarın zararından ve olumsuzluklarından daha az etkilenilmiş olur.

¹³⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitabi'l-'Azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru'ş-Şâmiye, 1415/1995), 93; İsfahânî, "hze", 841; Detaylı bilgi için bk. Avnullah Enes Ateş, "Bir Tercüme Problemi Olarak Kur'an'da Müşâkele Üslubu", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/31 (Haziran 2017), 109-128.

¹³⁵ el-Bakara 2/231; el-Kehf 18/56, 106; er-Rûm 30/10; el-Câsiye 45/35; el-Ahkâf 46/26.

¹³⁶ el-En'âm 6/10; Hûd 11/38; er-Ra'd 13/32; el-Hicr 15/11; el-Enbiyâ 21/41; el-Furkân 25/41; Yâsîn 36/30; ez-Zuhruf 43/7.

En yalın haliyle din istismarı, şahsi ve grup menfaatini sağlamak için din üzerinden maddi ve manevi çıkar sağlamayı ifade eder. Kutsal olan din üzerinden bu derece süflü niyetler ve eylemlerin her zaman ve zeminde tepkiye yol açacağı da bir hakikattir. Din istismarcılarının bir kısmı, din üzerinden dini ve dindarları istismar ederken bir kısmı da din karşıtı söylemler üzerinden istismarda bulunmaktadır. Her ikisinin de varlığı hem samimi dindarlar hem de diğer insanlar, özellikle de dine girecekler üzerinde bir tehdit unsuru olarak durmaktadır. Ancak dindar gözükep dini söylem üzerinden yapılan istismarın tahribatı ve toplum üzerindeki etkisi, din karşıtı söylemlerin yaptığı istismardan daha çok olacağı aşikârdır.

Hayat rehberimiz Kur'an'da din istismarının varlığını kanıtlayan, analiz eden, istismarcıların inanç ve düşüncelerini açıklayan, kullandıkları yöntem ve söylemlere işaret eden birçok kelime ve kavram bulunmaktadır. Ele aldığımız kelime ve kavramlar dışında tespit edebildiğimiz, ancak çalışmamızın sınırlarını aşacağından inceleyemediğimiz bazı kelime ve kavramlar da bulunmaktadır. Bunlar; şirk, dalâl, hafâ, fitne, hud'a/muhada'a, zuhrufu'l-kavl, lahnu'l-kavl, le'b ve lehv. İncelemeye tabi tutmaya çalıştığımız kelimeler, din istismarının farklı yönlerine vurgu yapmaktadırlar. Bu kelimeler incelendiğinde anlaşılıyor ki Kur'an, istismar konusunu geniş bir biçimde ele almış ve bu konuda Müslümanların dikkatini çekmiştir.

Kur'an'da istismarla ilgili kelimelere göre, din istismarı ile birlikte birtakım inanç problemleri meydana gelmektedir. Nifak/münafıklık bunun başında geldiği görülmektedir. Buna bağlı olarak davranış ve sosyal ilişkilerdeki yansımaları, başka bir ifadeyle din istismarcısının karşısındakini aldatma yöntemleri arasında riya, dini değerleri tahrif, sömürme, nifak, hakla batılı değiştirme ve birbirine katma, aldatma, alaya alma, küçük ve basit görme, ayrılık çıkarma, gruplaşmayı teşvik etme, hakkı gizleme, yalan söyleme, hile yapma, israf, iftira atma, dini hafife alıp eğlenme, dine ve dini değerlere ihanet etme, dalaletle düşmekle beraber insanların da dalaletle düşmesine sebep olma ve insanların dini konularda şüphe içerisine girmelerine gayret gösterme sayılabilir. Bu anlamdaki kelimeler müşrikler, münafıklar, Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında kullanılmıştır. Günümüzde ise benzer davranışlar din istismarı adıyla Müslümanlar arasında da görülmektedir. Diğer kelimelerden farklı olarak istiğlâl kelimesi ile Hz. Peygamber'in ihanet etmeyeceğinden, ihanetin Müslümanların safında olanlara yakışmayacağından bahsedilir. Halt kelimesi de bazı Müslümanlar hakkında salih amelle kötü ameli karıştıranları dolayısıyla zikredilmiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi din istismarını ifade eden kelime ve kavramlar Kur'an'ın inanç, ibadet, ahlak gibi konularında mücadele ettiği diğer gruplarla doğrudan alakalıdır. Din adına yapılan bu tür davranışlar, insanların dini değerleri üzerinde olumsuz etki bırakabiliyor. Buna mukabil Kur'an'ın, dini değerleri istismar edip araçsallaştırmasını kesin bir dille reddettiği görülüyor.

REFERENCES/KAYNAKÇA

- Abdülcelil, Şelebi. "Batınî Tefsirinin Doğuşu ve Nedenleri". çev. Gıyasettin Arslan. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2004), 99-108.
- Alimoğlu, Amannisa. "Şia Tefsiri ve Aşırı Batınî Yorum: Cafer b. Mansur Kitabı'ı-Keşf Örneği". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2014), 163-182.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî 'Atıyye. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. el-Furûku'l-lugaviyye. thk. Muhammed İbrahim Selim. Mısır: Dâr'ul-'İlm, ts.
- Ateş, Ali Osman. "Din Tahrîfi ve İstismarı". Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/1 (Haziran 2004), 39.
- Ateş, Avnullah Enes. "Bir Tercüme Problemi Olarak Kur'an'da Müşâkele Üslubu". Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 16/31 (Haziran 2017), 109-128.
- Başoğlu, Tuncay. "Tefrika". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/279-281. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Batar, Yusuf. "Genç Kuşağı Tehdit Eden Din İstismarı ve Alınması Gereken Eğitsel Tedbirler". Peygamberimiz ve Gençlik. 443-461. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Ebû Sâid. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî. Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-'Arabî, 1418/1998.
- Bilgiz, Musa. *Hayat Rehberi Kur'an*. Ankara: Gece Akademi, 2019.
- Bilgiz, Musa. *Kur'an'da Bilgi (Kavramsal Çerçeve, Bilgi Türleri)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Certel, Hüseyin. "Din İstismarı Üzerine". İslâmi Araştırmalar 22/1 (2011).
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihah tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr 'Itâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm, 1407/1987.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Çağrı, Mustafa. "Riya". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/137-138. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Demircan, Adnan. *Tarihin ve Dinin İstismarı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Duman, M. Zeki. "Kur'an'da Neshe Delil Gösterilen ve Mensûh Addedilen Âyetlerin Mâna Yönünden Yeniden Değerlendirilmeleri". *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, 79-106.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî . *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâu 'ulûmi'd-din*. Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, ts.

- Genç, Sabit. "Osmanlıdan Günümüze Büyüculük ve Üfürükçülük Bağlamında Din Sömürüsü". *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences* 8/48 (2022), 37-50.
- Görmez, Mehmet. "Din İstismarı". Din İstismarı. 9-11. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları; Halk kitapları, 1317. 298. Çankaya, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Halîl b. Ahmed. Kitâbü'l-'ayn. thk. Abdülhamîd Henedâvî. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2003.
- Hamîs, Ahmed. "İstihdâmü'd-Dîn fi'l-Hayâti's-Siyâsiyye". Mecelletü Külliyyetü's-Siyâsiyye ve'l-İktisâdi 10 (Nisan 2021), 8-29.
- Hatiboğlu, S. Mehmed. İslâmiyât III (Din İstismarı Özel Sayısı-Editör Yazısı) (2000).
- Hâzin, Ebu'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Bağdâdî el-. *Lübâbü't-te'vîl fi meâni't-tenzîl*. thk. Muhammed Ali Şâhîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Huveylan Abdülmen'am Sâlim, İdris. "el-İstiğlâlu's-Siyâsiyyu li'd-Dîn: Tîmurlenk Nemûzecen H. 771-807=M.1369-1405". Mecelletü'd-Dirâsâti't-Tarihîyyeti ve'l-Hadâriyyeti'l-Mısıriyye 6/10 (Nisan 2021), 208-270.
- Izutsu, Toshihiko. Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar. çev. Selâhattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 4. Basım, 2011.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru't-Tûnusî, 1404/1984.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. Lisânu'l-lisân tehzîbu lisânu'l-'Arab. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. Lisânu'l-'Arab. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 1421/2001.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin. en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İsfahânî, Râgıb. el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1. Basım, 1412/1992.
- Kallek, Cengiz. "İsraf". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/178-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kara, Osman. "Kur'an'ın Diğer Kitaplarla İlişkisi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (Şubat 2013).
- Kara, Osman. "Kur'an'ın Kutsal Kitaplarla İlişkisi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2013/2), c. 2, s. 4, 148-168.
- Kara, Osman. Kur'an'da İnsan Davranışları. İstanbul: Ark Yayınları, 2017.
- Karaman, Hayrettin vd. Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

- Kırbaşoğlu, M. Hayri. İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi. Ankara, 1999.
- Kur'an-ı Kerim Meâli. çev. Halil Altuntaş - İbrahim Paçacı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 3. Basım, 1384/1964.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu - Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîrû'l-Merâğî*. Mısır: Şirketün Mektebe, 1365/1946.
- Milli Eğitim Bakanlığı. Örnekleriyle Türkçe Sözlük 2. Ankara, 1995.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. Tefsîru Mukâtil b. Süleymân. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsî'l-'Arabî, 1. Basım, 1423/2003.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1418/1998.
- Okumuş, Ejder. "Bir Din İstismarı Olarak Gösterişçilik". *İslâmiyât* 5/4 (2002), 193-205.
- Okumuş, Ejder. "Değer ve Din İstismarı". *The Journal of Academic Social Science Studies* 7/24 (2014), 13-31.
- Okumuş, Ejder. Dinin Meşrulaştırma Gücü. İstanbul: Ark Kitapları: Özgü Yayınları, 2005.
- Okumuş, Ejder. Gösterişçi Dindarlık. İstanbul: Özgü Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Okumuş, Ejder. Siyasette Din İstismarı Tartışmaları. İstanbul: Ark Kitapları: Özgü Yayıncılık, 2011.
- Özcan, Kemal. Yetişkin Bireylerin Algılanan Duygusal İstismar Düzeyleri. Samsun: OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Özdeş, Talip. "Vahiy-Olgu İlişkisi Açısından Nesh'e Getirilen Yorumlara Eleştirel Bir Yaklaşım". *İslâmî Araştırmalar* 14/1 (2001), 39-48.
- Özdeş, Talip. *Kur'an ve Nesh Problemi Allah'ın Kitabında Çelişki Var Mı?* Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Öztekin, Adil. "Söyleşi 'Çeşitli Boyutlarıyla Din İstismarı'". *İlahiyat Akademi*, 165-180.
- Öztürk, Mustafa. "Geçmişten Günümüze Din İstismarı". *Din İstismarı*. 21-27. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Öztürk, Mustafa. "Muhammed Esed'in 'Meal-Tefsir'inde Bâtınî Te'vil Olgusu". *İslâmî Araştırmalar* 16/1 (2003), 113-116.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Allah İle Aldatmak: Türkiye'yi Kemiren İhanet*. İstanbul: Yeni Boyut, 31. Basım, 2008.
- Palevi, Alaeddin. İstismar Edilen Kavramlar. İstanbul: Mukattaa Yayınları, 2020.
- Parlatır, İsmail (ed.). Türkçe Sözlük. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 9. Basım, 1998.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru

- İhyâu't-Türâsi'l-'Arabî, 3. Basım, 1420/2000.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. Beyrut: Mektebetü'l-Asrî, 2010.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 3. Basım, 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tarakçı, Muhammet. "Tahrîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/422-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî. *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'Azîz*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiye, 1415/1995.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: 'Âlimu'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer. *Esâsü'l-belâğa*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.